

La voluntat de saber sobre el delictes i la justícia a Portugal. Una emergència amb el signe de l'esperit interdisciplinari

CÂNDIDO DA AGRA

Professor doctor de la Facultat de Dret de la Universitat de Porto

237

1. INTRODUCCIÓ. CONDICIONS DE POSSIBILITAT I D'EMERGÈNCIA

Abans de la revolució d'abril de 1974, que va posar fi a la dictadura, era impensable aplicar el pensament crític al delictes i al sistema judicial. Durant quaranta-vuit anys el règim va sumir el país en el més profund obscurantisme científic, tant pel que fa a les ciències «pures» com a les ciències socials i humanes. Després de la revolució, va caler esperar a la consolidació del règim democràtic per a què hi hagués les condicions necessàries per a la recerca científica en general i per a les ciències socials i humanes en particular (el nou Codi penal fou aprovat l'any 1982, sis anys després que la Constitució). Les transformacions polítiques, socials, econòmiques i institucionals van crear les condicions necessàries perquè la voluntat de saber científic fos efectiva a partir de la segona meitat de la dècada dels vuitanta. Així, l'Estat democràtic portuguès s'ha conscienciat que la producció dels coneixements científics, exigits per la modernització i el desenvolupament del país, és imprescindible.

Amb la modernització i el desenvolupament sorgeixen nous problemes socials: el trencament dels vincles socials, l'individualisme, el consumisme, la droga, els problemes d'integració de les poblacions vingudes de les antigues colònies, la migració des de les regions rurals fins als grans nuclis urbans, la inseguretats, la corrupció, la lentitud de l'Administració de justícia i la mediatització de la societat, en particular la mediatització del delictes, de la justícia i de la droga.

Si bé es cert que els polítics sovint s'apropien de fenòmens socials com ara la droga, el delictes o la inseguretats amb vista als seus objectius electorals, no és menys cert que la complexitat d'aquests fenòmens ja és prou coneguda pels mateixos polítics i pels ciutadans perquè es puguin satisfer amb mesures polítiques i administratives. El fenomen de la droga és present com a indicador del fracàs de l'estratègia política i administrativa, i també de la raó instrumental: ha

resistit al terror intervencionista de la «guerra contra la droga». Ara com ara és tan evident que la guerra contra la droga s'ha perdut que caldria tractar altres aspectes, com ara la producció de coneixements sobre aquest fenomen. Després de dècades d'irracionalitat, a Portugal s'ha creat una demanda social i política de producció de saber sobre les desviacions i les normatives, sobre l'ordre i el desordre social. En són testimoni els acords de cooperació subscrits entre el Ministeri de Justícia i les universitats, com la de Porto (1992), que preveu el compromís d'aquesta institució universitària en la recerca i la formació en l'àmbit de les desviacions en general i del fenomen criminal, la delinqüència i la justícia de menors en particular.

Malgrat tot, la relació actual entre l'oferta i la demanda de dispositius de recerca sobre el tema del present article té un desfasament enorme. A hores d'ara hi ha un únic centre universitari de recerca empírica dedicat a aquest àmbit científic: el Centre d'Estudis de la Desviació —el CCCD—, creat l'any 1984 en el marc de la Facultat de Psicologia i Ciències de l'Educació de la Universitat de Porto. Es tracta d'un centre interdisciplinari en què cohabiten i interactuen, sovint en el mateix programa de recerca, diverses disciplines: l'epistemologia, la història, la sociologia de la desviació, l'etnografia, la psicologia social, la psicologia clínica, la psicofisiologia i, des de fa dos anys, l'arquitectura (el pla i el projecte urbans). L'equip del CCCD, constituït per professors i assistents, es va dedicar en un primer moment als estudis sobre les drogues, més endavant va tractar la relació entre la droga i el delictes i, en els darrers anys, l'estudi de la inseguretat. Així doncs, no ha de sorprendre que la major part de la recerca sobre el delictes i la justícia hagi estat desenvolupada pel CCCD i estigui relacionada especialment amb la droga.

Hi ha, però, altres centres universitaris sense vocació específica per la desviació, la delinqüència i les normatives que han fet estudis sobre el crim i sobre el sistema judicial, amb el finançament del Govern o d'institucions públiques del sistema judicial: em refereixo especialment al Centre d'Estudis Socials de la Facultat d'Economia de la Universitat de Coimbra, dirigit pel professor Boaventura Sousa Santos, i al Departament de Sociologia de la Universitat Nova de Lisboa, dirigit pel professor Nelson Lourenço. I no cal dir que si en aquest article també es tenen en compte els estudis de dret penal caldria esmentar el centre portuguès més antic i més important en aquest àmbit: la Secció de Ciències Criminals i Dret Penal de la Facultat de Dret de la Universitat de Coimbra, dirigida pel professor Figueiredo Dias.

Pel que fa als centres no universitaris, hi ha dos departaments del Ministeri de Justícia que han dut a terme estudis empírics: l'Oficina d'Estudis i Planificació (GEP) i l'Escola de Magistratura. Aquests estudis se centren més aviat en la recerca administrativa del delictes, de les víctimes i de la delinqüència juvenil.

La recerca empírica a Portugal sobre el crim i la justícia, nosaltres l'organitzem sobre la base dels eixos següents: la criminalització; la policia; l'Administració de justícia; les presons; la prevenció i la reinserció social; la victimització; la criminalitat; la inseguretat; el delictes, l'antropologia i la història; els mitjans de comunicació, i l'anàlisi epistemològica i interdisciplinària.

2. LA PRODUCCIÓ I L'APLICACIÓ DE NORMES. LA CRIMINALITZACIÓ DE LA DROGA COM A INDICADOR

En relació amb la recerca sobre la producció de normes i la seva aplicació, l'àmbit de les drogues ha estat objecte de dos estudis complementaris, l'un sobre l'aparició i les transformacions històriques de les lleis sobre la droga a Portugal i l'altre sobre l'aplicació d'aquestes lleis.

L'estudi sobre la història de la criminalització primària de les drogues¹ estableix quatre grans paradigmes de normes. El primer, el paradigma fiscal que va de 1914 a 1970, es caracteritza en conjunt per una perspectiva mercantilista de la droga (la droga és percebuda com a mercaderia). A més, durant aquest període les normes portugueses en matèria de droga arribaven sempre amb retard respecte a les normes dels convenis internacionals. I aquest fet no era casual: hi havia contradiccions internes, sobretot entre les normes aplicades en el territori continental i les aplicades a Macao —colònia on el consum d'opi era habitual i fins i tot legal fins a 1945-1946.

El segon, el paradigma criminal, situat entre 1970 i 1975, és dominat per una nova racionalitat: el consum de drogues és percebut com un delictes i el consumidor, com un delinqüent. Aquesta racionalitat, centrada més aviat en el comportament que no pas en les substàncies com a mercaderia, era determinada fonamentalment pel conveni de 1961.

El tercer paradigma, constituït després de la revolució, es caracteritza per l'aparició i posada en pràctica de dispositius de prevenció, tractament i repressió.

El quart, el paradigma biopsicosocial (les lleis de 1983 i 1994), es caracteritza per una mena de «descriminalització» implícita del consum (el consumidor es percep com un malalt); en canvi, es criminalitza més el tràfic i el traficant. El mètode d'anàlisi d'aquest estudi s'inspira en el mètode genealògic de M. Foucault i de la TRC de T. S. Kuhn.

L'estudi sobre la criminalització secundària de les drogues² analitza l'aplicació de les diferents lleis segons un mètode més aviat quantitatiu (l'anàlisi factorial de correspondències). Els resultats de l'estudi corroboren els paradigmes palesats per l'anàlisi genealògica de la producció normativa. D'altra banda, aquest estudi ha demostrat com s'aplica la llei entre la necessitat (determinació de la llei) i l'atzar (del subjectivisme). Els jutges portuguesos, en aplicar la llei sobre la droga, han participat en un joc hermenèutic que jo anomenaria *autopoietic*. Aquest joc *autopoietic* és similar al procés de producció del coneixement, és a dir, a la dialèctica entre l'assimilació i l'acomodació de les estructures (segons la teoria de Piaget). Efectivament, l'estudi fa paleses posicions de significació aplicativa distribuïdes entre els dos punts abstractes (determinisme, subjectivisme). Aquest joc *autopoietic* de l'aplicació és particularment visible en el període situat entre la revolució i els anys vuitanta. Sota una llei repressiva envers el consumidor, sorgida durant el règim dictatorial, els jutges van crear el

1. POIARES, 1996.

2. POIARES, FONSECA, QUINTAS, AGRA, 1997.

coneixement necessari per a la justificació de la Llei de 1983, en la qual la pena aplicada al consumidor només és simbòlica.

3. LA POLICIA

3.1 Actituds davant la policia

Una enquesta de victimització que es va fer a la ciutat de Porto³ revela, d'acord amb dades d'altres països, que la presentació de denúncies a la policia està relacionada amb el tipus de delicte (els delictes més denunciats són els robatoris de cotxes i els robatoris amb escalament). D'altra banda, el mateix estudi revela índexs molt alts d'insatisfacció dels habitants de Porto amb la policia. Un altre estudi de victimització⁴ a escala nacional ja revelava una actitud negativa de la població envers la policia. Un altre treball,⁵ de tipus etnometodològic, que es va fer en un barri de Porto demostra que, en determinades situacions, aquest negativisme es transforma en una «cultura de resistència» dels habitants del barri respecte a les institucions de control social, sobretot la policia. Efectivament, l'economia submergida del barri, vinculada especialment al tràfic de droga, genera xarxes de solidaritat i dependència mútua. En un context d'aquesta mena la policia s'enfronta a serioses dificultats d'intervenció.

3.2 La història de la policia

L'historiador F. M. Flores dedica la seva activitat investigadora a la història de la policia. El seu mètode combina anàlisis microscòpiques i macroscòpiques. Les primeres tenen en compte l'evolució del sistema judicial, sobretot pel que fa a l'establiment de la prova material com a suport als coneixements científics i tècnics. Les segones treballen sobre la relació entre el sorgiment i l'evolució de la policia i les transformacions de la polis i el fenomen urbà.⁶

4. L'ADMINISTRACIÓ DE JUSTÍCIA: ELS TRIBUNALS PORTUGUESOS

El primer estudi sobre l'Administració de justícia ha estat desenvolupat per l'Institut de Ciències Socials de la Universitat de Coimbra.⁷ En aquest estudi s'ha analitzat el funcionament del sistema civil i del sistema penal. Pel que fa a aquest darrer, l'estudi arriba a conclusions importants. Així, gairebé tot l'increment de la delinqüència judicial, que s'aprecia a mitjan anys vuitanta, és degut als xecs sense

3. NEGREIROS, 1997a.

4. ALMEIDA, 1992.

5. NEVES, 1997.

6. FLORES, 1995; 1996.

7. SANTOS, MARQUES, PEDROSO, FERREIRA, 1997.

fons. Més recentment l'administració penal s'ha centrat en els delictes següents, amb aquest ordre:

- a) emissió de xecs sense fons;
- b) delictes contra la propietat;
- c) delictes contra la integritat física;
- d) delictes associats al tràfic i al consum de drogues;
- e) delictes vinculats a la circulació viària;
- f) delictes contra l'honor.

La proliferació en la justícia criminal del delictes de xecs sense fons comença a partir de 1976. La delinqüència vinculada al consum i tràfic de drogues sorgeix a partir de 1984. L'increment dels delictes de tràfic i consum de drogues i la criminalitat que s'hi associa accentua la urbanització de la delinqüència en detriment de la delinqüència rural (que es caracteritza pels delictes contra les persones).

S'ha constatat que només el 40 % dels inculpats (durant els cinc darrers anys) es remet a judici i acaba en condemna; d'altra banda, el 70 % de les situacions denunciades com a delictes no arriben a la fase de judici. Aquests fets poden explicar, en part, el sentiment d'ineficàcia del sistema.

En relació amb les penes de presó efectives, que representen un terç del total de les penes aplicades, s'aplica a joves entre setze i trenta anys poc escolaritzats. Aquesta població és la que pateix les penes més severes, mentre que les penes alternatives a la presó són poc freqüents.

5. LES PRESONS

Durant els anys noranta, les presons portugueses han estat objecte de crítiques molt severes en el discurs polític, mediàtic i de l'opinió pública. Tot i això, només s'han fet dos estudis empírics coherents: un d'històric i arquitectònic i un altre d'avaluació.

M. J. Moutinho,⁸ de la Universitat de Porto, ha desenvolupat anàlisis històriques sobre la delinqüència i el sistema penitenciari portuguès en el segle XIX, especialment sobre la delinqüència i els comportaments desviats a mitjan segle XIX, els espais i els procediments de la justícia, l'ensenyament a les presons i les presons portugueses de les acaballes de l'Antic Règim. Un estudi interdisciplinari (tractant la història i l'arquitectura) efectuat per M.J. Moutinho i M.S. Coelho⁹ té per objecte la història del funcionament i la història arquitectònica de l'antiga presó i del tribunal de Porto (Tribunal da Relação e Cadeia do Porto). Aquesta presó, actualment patrimoni mundial, és un paradigma del sistema penitenciari portuguès del segle XIX i una raresa a l'Europa occidental. Els autors estableixen tres períodes paradigmàtics del sistema penal revelats per l'antiga presó i el tribunal de Porto. El primer (1832-1850), amb un context polític molt complex i poc propici a les reformes

8. MOUTINHO, 1993; 1997.

9. MOUTINHO, COELHO, 1993.

(guerra civil, etc.), es caracteritza, tanmateix, per la denúncia de la situació de les presons, la fi dels calabossos subterranis, el nomenament d'una comissió per a la millora de les condicions de les presons i l'obertura d'un concurs per a l'elaboració d'un codi penal. El segon (1850-1900) és un període ple de reformes en l'àmbit del dret penal i de les presons. En la segona meitat del segle XIX van aparèixer el primer codi penal portuguès (1852), la Llei sobre l'abolició de la pena de mort, la reforma penal i de les presons (1867) i un nou codi penal (1886). Malgrat tot el debat polític que hi va haver, però, els joves i els menors infractors continuaven convivint amb delinqüents de tota mena. Finalment, el tercer període (1900-1974) es caracteritza per un seguit de canvis polítics importants (fi de la monarquia, primera república, dictadura *Estado Novo*, fi de la dictadura). Durant aquest període, mitjançant la Llei de 17 d'octubre de 1899, es va introduir en el sistema penitenciari portuguès l'antropologia criminal: a les presons de Porto i Lisboa es van crear centres antropomètrics i el 1911 es va publicar un corpus legislatiu sobre els menors.

En resum, a la primeria del segle XIX hi va haver una voluntat de reforma del sistema penal sota la influència dels moviments reformistes europeus i americans. Tanmateix, problemes financers, polítics i socials no van permetre que aquesta voluntat es traduís en una reforma efectiva del sistema. La deportació a les colònies portugueses, d'una banda, i l'emigració al Brasil, de l'altra, van impedir que es qüestionés l'ordre social i un trencament del sistema penal. Només a partir dels anys quaranta es va renovar el sistema i es van construir presons noves.¹⁰

Pel que fa a l'estudi d'avaluació, fou encarregat pel defensor del poble, J. M. Pimentel.¹¹ L'objectiu d'aquest estudi era l'avaluació externa dels establiments penitenciaris portuguesos, aplicant la mateixa graella d'anàlisi a totes les presons. A partir de l'observació i la realització d'una enquesta, s'han analitzat les característiques dels detinguts, la sanitat, l'allotjament, el treball, la seguretat i la disciplina, les relacions amb l'exterior, el suport psicològic, les relacions interpersonals i l'administració penitenciària. Quant a les característiques sociopenitenciàries dels detinguts, un percentatge important (el 34 %) es troba en arrest preventiu. Els delictes associats a la droga presenten índexs molt elevats i el percentatge de toxicòmans representa més de la meitat de la població de detinguts. D'altra banda, tenen un nivell d'escolaritat baix i una situació professional molt precària. Pel que fa a la sanitat, es constata un agreujament de problemes com ara la Sida, les hepatitis B i C i, fins i tot, la tuberculosi, que ha esdevingut causa de preocupació malgrat el reduït nombre de casos. Les condicions d'higiene a les cel·les es consideren insuficients, així com les condicions de formació professional i escolar. La gestió penitenciària específica de les dones, els joves i els detinguts sense responsabilitat penal és deficitària. Finalment, a la superpoblació de les presons cal afegir un mal coneixement dels detinguts per part de les presons.

10. MOUTINHO, 1997.

11. PIMENTEL, 1996.

6. LA PREVENCIÓ I LA REINSECCIÓ SOCIAL

Sobre aquesta qüestió s'han desplegat dues línies de recerca: estudis crítics i estudis d'avaluació.

L'estudi crític es refereix a la creació de dispositius per a la profilaxi de la droga a Portugal i les primeres campanyes de prevenció,¹² per tal de palesar la racionalitat i les estratègies de poder subjacents als discursos i les pràctiques de la prevenció. Es van prendre com a indicadors els dispositius de lluita contra la droga. Inspirat en el mètode genealògic (M. Foucault), aquest estudi ha demostrat que el control políticomoral, legítimat per la racionalitat de la defensa social, ha dirigit la creació de dispositius tècnics especialitzats en l'àmbit de la prevenció i el tractament del fenomen de la droga. Així, aquest problema social s'interpreta com a pandèmia o com a delinqüència. Aquesta interpretació ha estat al servei de les estratègies de defensa social de la darrerria de la dictadura i de les estratègies de control social postrevolucionàries, respectivament. Així, la droga com a malaltia o com a delinqüència bloqueja la via d'accés a la producció de coneixements científics sobre el fenomen i afavoreix el reforç del control social.

En relació amb els estudis d'avaluació, quan el 1991 la presidència del grup de treball de Prevenció, Educació i Mitjans de Comunicació del grup Pompidou del Consell d'Europa fou confiada a Portugal, concretament al CCCD de la Universitat de Porto, de bon començament es va mirar d'avaluar les estratègies de prevenció de la droga a Europa segons un mètode similar al que acabem d'esmentar. Tot i que un projecte d'aquesta mena podia semblar condemnat al fracàs, es va aconseguir aplicar un instrument de naturalesa avaluativa en divuit dels vint-i-cinc països que integren el Consell d'Europa. L'inventari pretenia estudiar els objectius dels programes, el marc de referència, els objectes d'intervenció, les instàncies de promoció i concepció i les avaluacions. Arran de l'anàlisi dels resultats de l'estudi pilot, dut a terme a la Universitat de Porto,¹³ vam arribar a la conclusió que és possible efectuar una avaluació científica de les estratègies de prevenció a Europa mitjançant un instrument estandarditzat. Aquest instrument ha de permetre alhora l'intercanvi de dades sistematitzades sobre les diferents experiències dels països europeus.

El CCCD de la Universitat de Porto ha desenvolupat dos estudis més d'avaluació en el marc dels programes d'àmbit europeu (programa Horizon). Es tracta d'estudis centrats en la reinserció social. El primer tenia com a objectiu la posada en pràctica i l'avaluació dels programes de formació professional per a individus considerats en situació de marginació.¹⁴ La formació s'impartia en establiments industrials, de serveis i comunitaris per a reduir els efectes d'estigmatització i amb vista a un millor desenvolupament de les competències individuals i socioprofessionals. El programa, amb una durada de tres anys, constava de tres fases o apartats: la formació escolar, les relacions interpersonals i la formació professional.

12. AGRA, 1993.

13. NEGREIROS, 1996.

14. TEIXEIRA, CARVALHO, 1995.

S'havia previst també una consulta d'orientació professional. El mètode d'avaluació del programa combinava tècniques qualitatives i quantitatives. L'anàlisi dels resultats revela que el programa té efecte en diversos àmbits: en la comunitat, perquè se sensibilitza i s'implica en la resolució dels problemes específics de les persones marginades; en l'àmbit de les competències professionals i els coneixements, en què s'ha constatat una millora, i en l'àmbit personal, en què s'han comprovat certs canvis afectius i de relació. Finalment, s'ha trobat que l'estigmatització sociojurídica té efecte més aviat socioprofessionalment que no pas psicològicament, i que el programa no ha tingut efecte quant a autonomia professional.

Pel que fa a l'exercici autònom d'una professió, el fracàs d'aquest programa va donar peu a un altre estudi que tenia com a objectiu principal avaluar la relació entre la formació professional que s'oferia als subjectes estudiats, les condicions socioculturals, les aspiracions i l'accés a l'ocupació. L'estudi demostra que aquests programes de formació professional no tenen en compte la formació escolar, les condicions de vida ni la trajectòria vital, com tampoc les aspiracions dels individus. Per aquests motius, en la política de formació professional s'hauria de fer una transformació profunda si veritablement es vol contribuir a la reinserció social mitjançant l'exercici d'una activitat professional.¹⁵

7. LA VICTIMITZACIÓ

A Portugal s'ha examinat aquest nou camp de la recerca a partir de dos mètodes: el general i el local. El primer ha aplicat un instrument a una mostra determinada per habitatges d'acord amb els criteris de l'Institut Nacional d'Estadística. Aquest instrument, que descriu tant les actituds dels ciutadans respecte a la justícia criminal com les seves experiències amb la delinqüència i la victimització, fou concebut i aplicat per l'Oficina d'Estudis i Planificació del Ministeri de Justícia, en col·laboració amb l'Institut Nacional d'Estadística en 1992 i 1994. Amb l'anàlisi comparativa de les dades es conclou que els portuguesos perceben la delinqüència com un dels problemes socials en augment més importants. Aquesta percepció es podria explicar, en part, per l'augment real del nombre de víctimes entre la població. El sentiment d'inseguretat i la por del delicte s'han incrementat, mentre que la confiança en la policia ha disminuït. El divorci entre els ciutadans i les autoritats s'accentua.¹⁶

El segon mètode de recerca s'inscriu en el marc d'un projecte sobre la inseguretat a Porto. Per tal de comparar la victimització en el nucli urbà de Porto en relació amb les grans ciutats europees, s'ha aplicat l'enquesta International Crime (Victim) Survey. La mostra era constituïda per una selecció aleatòria dels barris de Porto. Cal destacar com a resultats principals que la presentació de denúncies a la policia està vinculada al tipus de delicte (la majoria té a veure amb robatoris de cotxes); que el percentatge de víctimes que no han presentat denúncia és molt

15. TEIXEIRA, SERRA, ALMEIDA, 1996.

16. ALMEIDA, 1994.

elevat, així com la insatisfacció amb la intervenció de la policia; que l'avaluació de l'acció de la policia és, en general, negativa, i, finalment, que la por del delictes és molt gran. L'actitud davant les penes està relacionada amb l'edat, l'escolaritat i la por del delictes (l'agreujament de les penes té el suport de les dones de més edat, menys escolaritzades i amb índexs de por del delictes més elevats).¹⁷

Recentment s'ha posat en pràctica un tercer mètode, el de recerca-acció. Es tracta d'un mètode socioclínic que mira de resoldre algunes dificultats metodològiques de les enquestes de victimització (en relació amb els efectes induïts per aquests instruments). Aquest programa, de naturalesa qualitativa, s'ha establert per un acord de cooperació entre l'Associació Portuguesa d'Ajuda a les Víctimes i el CCCD de la Universitat de Porto. El seu objectiu és interpretar la victimització com un procés d'interaccions i intersubjectivitats a través de l'hermenèutica dels relats dels successos de victimització.

8. LA DELINQUÈNCIA

A Portugal s'han dut a terme tres estudis sobre les dimensions i les formes de criminalitat: la delinqüència juvenil (d'àmbit nacional), la delinqüència a Porto (de caràcter local) i la relació entre droga i delictes.

El primer, desenvolupat per un equip de la Universitat de Lisboa,¹⁸ tenia com a objectiu l'estudi de les tendències i la tipologia de la delinqüència juvenil i la criminalitat dels adults joves durant la dècada dels vuitanta. La mostra es va constituir a partir de les estadístiques de la policia i dels tribunals. Pel que fa a les tendències, l'estudi revela, en termes generals, un augment dels delictes contra la propietat i una estabilització dels delictes contra les persones. Aquests darrers són comesos més aviat per adults joves, mentre que els primers els cometen sobretot els més joves (de setze a vint anys). Quant a la tipologia sociogràfica, l'anàlisi factorial de correspondències distingeix clarament dos eixos: l'eix que estructura les dades entorn de la gravetat del delictes i la reincidència i l'eix que organitza la criminalitat entorn dels processos de transició a la vida adulta. L'anàlisi de classificació per grups posa en evidència que la delinqüència pròpia de la transició a l'edat adulta (consum de drogues i conflictes amb les autoritats) predomina sobre altres formes delictives.

El segon estudi en curs, a l'Observatori Permanent de Seguretat, és un treball d'àmbit local que té com a objectiu caracteritzar l'evolució de la delinqüència a la ciutat de Porto en relació amb les seves transformacions socials, polítiques i urbanístiques. La principal font documental són els arxius de la policia. S'ha fet un estudi d'exploració per a avaluar les metodologies, sobretot la graella d'anàlisi de les dades incloses en els expedients. També s'han fet anàlisis estadístiques a partir de les dades recollides en els expedients, amb aquesta graella d'exploració, en

17. NEGREIROS, 1997a.

18. FERREIRA, GARCIA, VALA, 1993.

els anys noranta. L'anàlisi factorial de correspondències múltiples mostra un desplaçament en el temps dels delictes contra les persones cap als delictes contra la propietat. D'altra banda, l'edat està relacionada amb el tipus de delicte (actors més joves, delictes contra la propietat; actors de més edat, delictes contra les persones).¹⁹

El tercer estudi, l'objectiu del qual és establir la relació entre la droga i el delicte, s'ha dut a terme en el marc dels acords de cooperació entre la Universitat de Porto (CCCD) i el Ministeri de Justícia (GPCCD). El programa d'estudis es va desenvolupar entre 1991 i 1996 seguint quatre grans eixos de recerca o camps d'anàlisi: els comportaments, els actors, l'espai (variables socioecològiques) i el temps (les trajectòries desviades). En aquests camps d'anàlisi es van adoptar mètodes específics: l'epidemiologia (per als comportaments), el mètode experimental en laboratori, els mètodes psicomètrics, clínics i d'anàlisi del contingut (per a les variables psicològiques), els mètodes etnogràfics (per a l'espai ecosocial) i el mètode longitudinal reconstruït (per a l'anàlisi de les trajectòries i les formes de vida desviades). Aquest mètode interdisciplinari combina una gran diversitat de tècniques i mètodes específics repartits entre l'observació en laboratori i l'observació etnogràfica. La complexitat del dispositiu de recerca era determinada per una anàlisi que, prèviament, havia identificat els obstacles principals de la recerca científica sobre la relació entre droga i delicte i les vies per a superar-los.²⁰

Quins fets s'estableixen a partir d'aquest programa d'estudis?

En l'àmbit dels comportaments,²¹ els estudis epidemiològics fan concloure que hi ha diferències entre els detinguts consumidors i els detinguts no consumidors dels principals establiments penitenciaris de Portugal pel que fa al tipus de delicte, la persistència de l'activitat delictiva, la reincidència, la precocitat i la inserció socioprofessional. La concurrència del consum de drogues i la comissió de delictes depèn de tres grans factors: l'inici precoç de la trajectòria desviada, la reincidència i l'internament de menors.

Quant als individus,²² s'han comparat tres grups: els detinguts no consumidors, els toxicòmans no detinguts i sense historial criminal i el grup «droga-delicte» (format per individus que combinen els dos comportaments: consum de drogues i comissió de delictes). Aquests grups han estat comparats en diverses dimensions: el cos i les emocions; les emocions i el pensament; la personalitat i l'acció. S'han trobat diferències importants entre tots tres grups. Podríem dir, en resum, que en termes de funcionament biopsicosocial els toxicòmans «purs», així com els delinqüents «purs», s'acosten al funcionament denominat «normal», malgrat les seves diferències sovint oposades en relació amb un determinat nombre de variables. En canvi, quan el consum de drogues i la comissió de delictes estan associats (o, dit altrament, quan emergeix la formació droga-delicte), els problemes de funcionament biopsicosocial s'agreugen. Aquests problemes presenten una configuració específica que, si bé no és la suma dels problemes propis de la

19. OBSERVATÓRIO PERMANENTE DE SEGURANÇA (OPS), 1997.

20. AGRA, 1997.

21. NEGREIROS, 1997b.

22. MANITA, 1997; MANITA, NEGREIROS, GUERRA, AGRA, 1997; QUEIRÓS, 1997b; TEIXEIRA, 1997.

toxicomania i la delinqüència, es caracteritza en general per un negativisme psicològic i social profund.

En l'àmbit de les trajectòries desviades,²³ s'ha constatat que la formació droga-delicte no és homogènia. Efectivament, l'anàlisi dels sistemes de vida en els quals intervenen el consum de drogues i la comissió de delictes revela tres tipus de trajectòries desviades. La primera és pròpia d'un sistema de vida desviada que integra, en un moment de la seva trajectòria, el consum de drogues com a element del sistema. La segona trajectòria, després del consum de drogues toves, integra el tràfic de drogues en un sistema de vida socialment adaptat: el consum «prudent» de drogues dures només apareix posteriorment. La tercera s'oposa a la primera i correspon a l'estereotip del model economicocompulsiu: la delinqüència adquisitiva és determinada per un sistema de vida normal però regit per la toxicomania.

Aquestes tres trajectòries, divergents al principi, tendeixen a convergir a mesura que assoleixen el seu objectiu. Aquestes anàlisis reforcen certes dades obtingudes per Faupel als Estats Units, Brochu al Canadà i Grapendaal a Holanda.

En el camp ecosocial, l'anàlisi de les dades establertes per l'etnometodologia palesa el caràcter autoorganitzatiu del mercat de la droga.²⁴ Aquesta característica, pròpia dels «territoris psicotròpics», explica per què es resisteixen al control social. Els territoris psicotròpics tenen els seus propis sistemes normatius, que permeten la convivència de diferents estils de vida: l'habitant normal del barri, el camell, el ionqui, el ionqui camell, els nens...

El conjunt dels fets establerts pels diferents camps d'anàlisi obliga a refutar la tesi causalista de la relació entre droga i delicte. Efectivament, el programa d'estudis ha posat de manifest variables individuals, contextuals i temporals amb un encavallament que fa més complexa la relació entre els dos fenòmens. Atès que el model de la concurrència i el model economicocompulsiu no poden integrar la totalitat de les dades d'aquest programa de recerca, s'ha creat un nou model sobre la base del concepte d'*autopoiesi*.

9. LA INSEGURETAT I LA VIOLÈNCIA

Una vegada conclòs el programa d'estudis sobre la relació entre droga i delicte, el mateix equip interdisciplinari s'ha abocat gairebé d'una manera espontània en un altre objecte de recerca íntimament vinculat a la droga i el crim: la inseguretat. L'etnògraf de l'equip (L. Fernandes) ja havia incorporat aquest tema al seu objecte d'estudi sobre la droga i el crim. D'altra banda, vers l'any 1995, la inseguretat va esdevenir un problema social de la màxima importància en el discurs polític i mediàtic. La inseguretat s'instal·la en el món imaginari dels portuguesos. És aleshores quan l'Ajuntament de Porto requereix la Universitat de Porto per a estudiar el tema

23. AGRA, MATOS, 1997.

24. FERNANDES, 1998.

i, al cap d'un any, estableix amb el Govern el que anomena contracte ciutat (contra-to-cidade). En aquest contracte es va crear un dispositiu de recerca, l'Observatori Permanent de Seguretat (OPS), amb l'objectiu de produir coneixements sobre la inseguretat i avaluar les polítiques d'intervenció per a combatre-la.

La direcció de l'OPS de Porto fou confiada a l'equip interdisciplinari del CCCD, que es va ampliar amb la col·laboració de dues facultats més de la Universitat de Porto: la Facultat de Lletres, per a la dimensió històrica del projecte, i la Facultat d'Arquitectura, per a la dimensió urbanística. Durant els dos darrers anys l'equip interdisciplinari ha dut a terme estudis d'exploració amb vista a la creació d'un dispositiu crític de recerca.

248

Els estudis d'exploració s'han referit a l'estat de la recerca internacional en matèria d'inseguretat; els mitjans de comunicació i la inseguretat; les percepcions i les figures de la por a la ciutat de Porto; les dimensions del fenomen criminal a la ciutat de Porto; la victimització, la por i el càstig; la inseguretat i l'urbanisme, i les estratègies d'autodefensa. No entrarem ara en els detalls de les dades que s'han obtingut en cadascun d'aquests estudis. Només direm, a tall de conclusió global, que el sentiment d'inseguretat s'associa al delicte i a la droga i és generat en gran mesura pels mitjans de comunicació, els quals transmeten a la població una constel·lació cognitiva simbòlica constituïda per l'esquema delicte-droga-barri-inseguretat i intervenen en l'elaboració dels relats de la por a la ciutat. A través de la presentació mediàtica d'alguns barris com a espais de patologia social, els mitjans de comunicació intervenen en la creació d'una autoimatge negativa entre els habitants d'aquells barris. El treball etnogràfic contribueix a «desmuntar» aquesta desqualificació social, perquè posa en evidència una realitat totalment diferent a la construïda pels mitjans de comunicació.

D'aquests estudis es desprenen estranyes contradiccions i paradoxes que ens podrien conduir cap a la hipòtesi (amb el suport d'un cert nombre d'autors) que el sentiment d'inseguretat no exerceix cap mena d'influència en la realitat. Tanmateix, aquesta via està bloquejada per altres dades, sobretot les relacionades amb el pla i el projecte urbans de Porto, l'observació etnogràfica sobre els estils de vida desviats i la relació dels habitants amb el control social.

Així, entre la tesi subjectivista i l'objectivista, hem obert una via intermèdia de recerca que concep la inseguretat com un fenomen de dues cares: la cara vista i la cara oculta; és a dir, un fenomen indicador, mitjançant la seva càrrega intersimbòlica, de diversos objectes-problemes psicosocials que remet, al seu torn, a allò que podríem anomenar la negra angoixa postmoderna que viu en l'esfera magmàtica de les societats actuals, en què els problemes dels grans nuclis urbans són les manifestacions eruptives de la superfície.²⁵

Tenint en compte aquest paradigma d'investigació, l'OPS de Porto ha creat un dispositiu de recerca que organitza els diferents estudis i els seus mètodes entorn de sis eixos: la construcció sociohistòrica de la inseguretat, el sentiment d'inseguretat, les situacions (problemes) d'inseguretat, les variables psicosocials de la inseguretat, les variables ambientals i els projectes d'intervenció.

25. OPS, informe d'investigació, 1997.

En l'àmbit de la violència, a Lisboa s'ha fet un estudi sociològic arran d'un acord de cooperació entre l'Escola de Magistratura i la Universitat Nova de Lisboa per a un observatori de la violència. L'estudi analitza, d'una banda, l'evolució de la delinqüència a Portugal durant el període 1984-1993 a partir de les estadístiques de la policia; d'altra banda, analitza la «visibilitat» del sentiment d'inseguretat a través de la por del delictes (tal com la descriuen les enquestes de victimització de l'Oficina d'Estudis i Planificació del Ministeri de Justícia) i la preocupació per l'ordre social (analitzada a partir d'un estudi sobre les representacions de la violència).²⁶ L'estudi conclou que a Portugal hi ha hagut un increment dels delictes contra el patrimoni durant el període analitzat, seguit d'un creixement del sentiment d'inseguretat. Els autors, sense caure en l'explicació mecanicista, accepten però que hi ha un vincle entre el creixement de la petita delinqüència urbana i el sentiment d'inseguretat i rebutgen, doncs, la tesi que aquest sentiment és irracional. Pel que fa a la representació de la violència, els investigadors han trobat dos grups d'individus: el grup constituït pels qui basen la seva preocupació per l'ordre social en una lectura simplista dels problemes socials i el grup integrat pels qui revelen una preocupació per l'ordre social de la violència i la delinqüència. El sentiment d'inseguretat es diferencia segons la pertinença a un grup o un altre d'individus.

El mateix equip de recerca sociològica ha desenvolupat un altre estudi sobre la violència exercida contra les dones. El mètode utilitzat (un qüestionari elaborat a partir de l'experiència de la Comissió per la Igualtat de Drets de la Dona) ha palesat quatre tipus de violència: física, psicològica, sexual i de marginació sociocultural. L'estudi conclou que la violència física ha minvat respecte a la violència psicològica, que actualment és la que presenta els índexs més elevats.²⁷

10. LA HISTÒRIA I L'ANTROPOLOGIA DEL DELICTE I DE LA JUSTÍCIA

Hi ha tres estudis sobre la història i l'antropologia de la justícia i del crim que cal esmentar: l'estudi de Duarte²⁸ sobre la justícia i la criminalitat a Portugal en l'època medieval, el de Vaquinhas sobre la violència rural²⁹ i el de Fatela³⁰ sobre l'antropologia de la violència a Portugal.

El primer té com a objecte d'estudi l'estructura i el funcionament de les justícies entre 1459 i 1481 (regnat d'Alfons V) i el control del crim per part d'aquests règims de justícia. El rei i la llei, els homes de la justícia, el crim, el càstig i l'indult són els grans eixos d'aquest projecte de recerca. Durant aquest període les regles del joc judicial ja estaven definides (el paper judicial del rei i els grans tribunals superiors eren estables), però la justícia del rei s'enfrontava a un seguit de dificultats. D'altra banda, hi havia una dialèctica entre la cultura «popular» i la cultura

26. LOURENÇO, LISBOA, 1991/1992; 1992/1993.

27. LOURENÇO, LISBOA, PAIS, 1997.

28. DUARTE, 1993.

29. VAQUINHAS, 1996.

30. FATELA, 1989.

«erudita». Atès que la justícia era lenta i costosa, la gent s'estimava més resoldre els seus conflictes mitjançant processos extrajudicials. Segons l'anàlisi de les cartes d'indult adreçades al rei, s'ha descobert una criminalitat de sang, de violència, d'agressions i d'homicidis, desencadenada per petits pretextos entorn de l'honor. En general, a l'edat mitjana els delictes contra les persones predominaven sobre els delictes contra la propietat. Davant una societat violenta i desenfrenada, el rei mirava de compensar l'absència de vigilància i de policia mitjançant el terror en forma de violència excessiva per a certes (infreqüents) condemnes. Durant aquest període hi havia dos circuits paral·lels de justícia, l'ordinari i l'extraordinari, en què l'acusat o el condemnat s'adreçava directament al rei per buscar l'indult.³¹

El segon estudi té per objecte la violència rural entre 1858 i 1918 en els cantons de Coimbra. L'estudi descriu les modalitats de violència rural, la seva distribució estacional, els valors subjacents i el seu control judicial. L'autor conclou que la violència rural de l'època era més aviat un fenomen inscrit en els costums que no pas un problema d'inadaptació econòmica o criminològica.³²

El tercer estudi, en què la metodologia utilitzada és més antropològica que històrica, analitza la violència a Portugal durant el període comprès entre 1926 i 1946. En aquella època Portugal donava sentit a la violència gràcies a la seva gran capacitat per emmarcar-la en les relacions socials. La violència s'interpretava com un fenomen normal, propi de la vida en societat: l'expressió d'un ordre còsmic al qual calia sotmetre's. La lògica d'aquella violència en aquest marc sociocultural (la lògica de la violència necessària) s'oposa a la lògica de la violència en el marc penal (la lògica de la violència prohibida). Per tant, la violència —sobretot l'homicidi—, que ha arribat fins a un passat no gaire llunyà, així com la seva relativa tolerància per part de la cultura rural, és testimoni no solament de l'expressió d'uns instints particularment cruels, sinó també d'una codificació cultural que li dona sentit amb la seva coherència: l'honor, la venjança, la cohesió i el reforç dels vincles. Tanmateix, aquesta codificació cultural d'una violència visible, per la seva mateixa visibilitat, tenia també uns mecanismes de control propis.³³

11. LA RECERCA EPISTEMOLÒGICA I INTERDISCIPLINÀRIA

La recerca que es du a terme en el CCCD de la Universitat de Porto sobre la desviació en general i el fenomen cultural en particular no està determinada per l'atzar propi de les circumstàncies individuals dels investigadors o dels encàrrecs de projectes per part de les institucions. Tampoc no està determinada pel dogmatisme i la tirania d'un corrent de pensament delimitat. Els projectes de recerca emergeixen d'un joc de tensions entre, d'una banda, la necessitat d'una anàlisi epistemològica que estableixi referències en l'ampli ventall del saber sobre el crim

31. DUARTE, 1993.

32. VAQUINHAS, 1996.

33. FATELA, 1989.

i el sistema judicial i, de l'altra, les fluctuacions dels objectes de recerca generats per la sensibilitat envers els problemes de la comunitat i les aspiracions metodològiques dels investigadors.

Així, la recerca historicoepistemològica crea les condicions necessàries per al distanciament crític entre la criminologia i la recerca criminològica en general. Actualment hi ha dos projectes en curs: en primer lloc, una anàlisi del saber criminològic respecte a les transformacions socials, les transformacions dels paradigmes científics i les formacions discursives de l'ètica³⁴ i, en segon lloc, una teoria sobre els vincles entre la intersubjectivitat i les normatives.³⁵ Aquests dos projectes inspiren altres projectes de recerca compartits per diversos investigadors (el projecte sobre droga i delictes i el projecte sobre la inseguretat urbana), així com projectes individuals per a l'obtenció d'un doctorat. Entre 1996 i 1998 s'han definit quatre tesis doctorals: l'una, sobre la història de les condicions d'emergència i transformació de les lleis sobre la droga i la seva aplicació;³⁶ una altra, sobre l'etnografia de les normatives pròpies dels barris estigmatitzats de la ciutat de Porto;³⁷ la tercera, sobre els processos d'autoorganització interna de les diferents formes de desviació,³⁸ i, finalment, una altra sobre la «desconstrucció» del concepte de personalitat criminal.³⁹

12. ABSÈNCIA, DISPERSIÓ I PROMESA

La dictadura, durant mig segle, va elogiar el pensament dogmàtic i va reprimir la lliure construcció del coneixement. Els efectes nefastos del règim no van desaparèixer l'endemà de la revolució, sinó que han persistit fins no fa gaire. El sistema judicial i el dret portuguesos amb prou feines comencen a conscienciar-se del seu profund conservadorisme i a deixar-se influir pel pensament crític. Abans dels anys noranta la recerca empírica sobre el crim i el sistema de justícia era pràcticament inexistent.

Hi ha llacunes considerables. Pel que fa a la dimensió de la delinqüència, manca un sistema permanent d'anàlisi crítica de les dades establertes per la policia i els tribunals: els estudis sobre delinqüència econòmica, economies submergides, desviacions, elits, corrupció i delinqüència informàtica són pràcticament inexistent. També manquen estudis sobre el sistema de justícia de menors, sobre la policia, sobre les decisions judicials (*sentencing*), el sistema penitenciari, la desjudicialització i la mediació. S'hi han introduït innovacions, encara que són més del tipus de *fer* que no pas de *conèixer*: la mediació, l'ajut a les víctimes, els comitès de protecció de menors, el tractament dels toxicòmans detinguts i els debats mediàtics sobre la delinqüència i la justícia.

34. AGRA, 1994.

35. AGRA, 1990.

36. POIARES, 1996.

37. FERNANDES, 1998.

38. QUEIRÓS, 1997a.

39. MANITA SANTOS, 1998.

La voluntat de saber, sorgida a la darrereria dels anys vuitanta i començament dels noranta, ha comportat una dispersió d'objectes i d'actors de recerca i intervenció. En general, aquesta dispersió és deguda a la disminució d'iniciatives, molt sovint sense continuació: estudis puntuals finançats per l'Administració de justícia i estudis per a l'obtenció d'una titulació acadèmica. L'estat de dispersió de la voluntat de saber és propi, tanmateix, de qualsevol àmbit científic en procés de creació. Per tant, una dispersió normal és, fins a cert punt, necessària per a l'establiment de línies de continuïtat.

Actualment a Portugal s'han creat unes condicions que anuncien la creació d'un camp estable de recerca i formació. Així, el Ministeri de Justícia acaba de crear el Consell Superior d'Afers Criminals (Conselho Superior dos Assuntos Criminais), amb la filosofia de definir les polítiques criminals sobre la base de la recerca sistemàtica sobre el crim i la justícia. D'altra banda, el Ministeri de Ciència fomenta actualment la investigació en ciències humanes i algunes universitats van creant unitats de recerca i formació sobre els problemes socials; n'és una prova la creació recent de la primera escola de criminologia portuguesa a la Universitat de Porto. La base primordial de coneixements i pràctiques sobre el crim i la justícia es va transformant en un dispositiu de construcció sistemàtica de coneixements la naturalesa del qual, tenint en compte les aportacions de les diferents disciplines científiques, té com a fonament l'excel·lent perspectiva de l'esperit interdisciplinari.

BIBLIOGRAFIA

- AGRA, C. «Sujet autopoïétique et transgression». A: *Acteur social et délinquance*. Pierre Mardaga, editor, 1990, 415-425.
- AGRA, C. Mass Media and Drugs. Empirical Theoretical Exercises for a Critical Program, *Informe de la European Drug Prevention Week*. CEE: Lisboa, 1992.
- AGRA, C. [ed.] *Dizer a droga, ouvir as drogas*. Porto: Editor Radicário, 1993.
- AGRA, C. Science de l'éthique et droit pénal, *Ethique, démocratie et droit pénal, revue de réflexion interdisciplinaire*. Ottawa: 16, 2, 1994, 104-130.
- AGRA, C. *Droga-Crime: Estudos interdisciplinares, A experiência portuguesa*. GPCCD del Ministeri de Justícia, 1997.
- AGRA, C.; MATOS, P. *Droga e Delito nas trajetórias desviantes*. GPCCD del Ministeri de Justícia, 1997.
- ALMEIDA, R.C. *Inquérito de vitimação*. Lisboa, GEP del Ministeri de Justícia, 1992.
- ALMEIDA, R.C. *Inquérito de vitimação*. Lisboa, GEP del Ministeri de Justícia, 1994.
- DUARTE, L.M. *Justiça e criminalidade no Portugal medievo* [tesi]. Facultat de Lletres, Universitat de Porto, 1993.
- FATELA, J. *O sangue e a rua: elementos para uma antropologia de violência em Portugal (1926-1946)*. Lisboa: Dom Quixote, 1989.
- FERNANDES, L. *Actores e territórios psicotrópicos* [tesi]. Facultat de Psicologia, Universitat de Porto, 1997a.
- FERNANDES, L. *O sítio das drogas*. Lisboa: Editorial Notícias, 1998.

- FERREIRA, P.; GARCIA, L.; VALA, J. «Estudos da juventude. Delinquência e criminalidade recenseadas dos jovens em Portugal». A: *Cadernos do Instituto de Ciências Sociais*, Lisboa, 4, 1993, 93-134.
- FLORES, F. *Death and Violence*. Macau; Hong Kong: SIPOMAC, 1995.
- FLORES, F. *Os quotidianos de Lisboa e a violência urbana*. Lisboa: Presença, 1996.
- LOURENÇO, N.; LISBOA, M. «Violência, criminalidade e sentimento de insegurança», *Separata da revista Textos*. Lisboa: Centro de Estudos Judiciários, 2-3, 1991.
- LOURENÇO, N.; LISBOA, M.; PAIS, E. *Violência contra a mulhe*. A: *Cadernos da condição feminina* núm. 48. Comissão para a Igualdade e para os Direitos das Mulheres, 1997.
- MANITA, C. *Personalidade e acção em consumidores de droga e delinquentes*. GPCCD del Ministeri de Justiça, 1997.
- MANITA, C. *Auto-organização psicológica, ética et transgressão* [tesi]. Facultat de Psicologia, Universitat de Porto, 1998.
- MANITA, C.; NEGREIROS, J.; GUERRA, M.; AGRA, C. *Planos existenciais, droga e delinquência*. GPCCD del Ministeri de Justiça, 1997.
- MOUTINHO, M.J. *A sombra e a luz* [tesi]. Facultat de Lletres, Universitat de Porto, 1997.
- MOUTINHO, M.J.; COELHO, M. *O palácio da relação e cadeia do Porto*. Porto: Editora Asa, 1993.
- NEGREIROS, J. «The activity of the Pompidou Group in the prevention of drug misuse». *European Addiction Research*, 1996, 119-121.
- NEGREIROS, J. *Vitimização criminal, medo e punição: um estudo na cidade do Porto*. CCCD de la Facultat de Psicologia, Universitat de Porto, 1997a.
- NEGREIROS, J. *Consumo de drogas nas Prisões Portuguesas*. GPCCD del Ministeri de Justiça, 1997b.
- NEVES, T. *Lives of Resistance: the Drug-Business, Underground Economies, and Policing - an Ethnographic Study in a Porto Council Estate*. Goldsmiths' College: Universitat de Londres, 1997.
- OBSERVATÓRIO PERMANENTE DE SEGURANÇA *Insegurança urbana na Cidade do Porto*. Porto: Informe de recerca, 1997.
- PIMENTEL, J.M., *As nossas prisões*. A: Relatório especial do Provedor de Justiça à Assembleia da República, 1996.
- POIARES, C. *História psico-criminal das drogas* [tesi]. Porto: Facultat de Psicologia, Universitat de Porto, 1996.
- POIARES, C.; FONSECA, E.; QUINTAS, J.; AGRA, C. *A criminalização da droga: da emergência à aplicação da lei*. GPCCD del Ministeri de Justiça, 1997.
- QUEIRÓS, C. *Emoções e comportamento desviante, um estudo na perspectiva da personalidade como sistema auto-organizador* [tesi]. Facultat de Psicologia, Universitat de Porto, 1997a.
- QUEIRÓS, C. *Emoções e cognições em consumidores de droga e delinquentes*. GPCCD del Ministeri de Justiça, 1997b.
- SANTOS, B.; MARQUES, M.; PEDROSO, J.; FERREIRA, P. *Os tribunais nas sociedades contemporâneas - O caso português*. Lisboa: CES/CEJ; Edições Afrontamento, 1997.
- TEIXEIRA, J.M. *Processos psicofisiológicos em consumidores de droga e delinquentes*. GPCCD del Ministeri de Justiça, 1997.

TEIXEIRA, J.M.; CARVALHO, I. [ed.]. *União - realizar na integração - Projecto de formação sócio-profissional para indivíduos em situação de marginalidade social ou delinquência*. Porto: União, 1995.

TEIXEIRA, J.M.; SERRA, A.; ALMEIDA, V. *Conhecer para melhor intervir na formação*, informe de recerca. Porto, 1996.

VAQUINHAS, I. *Violência, justiça e sociedade rural*. Porto: Ed. Afrontamento, 1996.